

A szöveg alaptermészetéről

"Kezdetben vala az úgynevezett *mondatpótló* és a *mondat*": ezzel a tétellel indította fél évszázaddal ezelőtt Klemm Antal háromkötetes "Magyar történeti mondattan"-át. Majd — sokakat megelőzve — így folytatta: "Beszédünknek a célja ugyanis mindig valaminek valakivel való közlése, ez pedig csakis mondattal vagy mondatpótlóval történhetik, amelyek alkalomadtán akár csak egyetlen szóból is állhatnak." (MTM. I.)

A nyelvtudomány és a vele rokon vagy rokonult tudományok azóta jelentős szakaszt jártak be a nyelv és a beszéd titkainak feltárása felé; de az útnak még korántsem érték a végére. A szempontok gyarapodtak, a módszerek pedig sokasodtak és finomodtak közben — így persze jócskán módosultak az eredmények is. Néhány éve, a zalaegerszegi Pais-emléknapokon idéztem fel: hogyan tett - funkcionális újraindulással — Pais Dezső kitörölhetetlen kérdőjelet a "*mondatpótló*" fogalma elé, megállapítván: betöltött szerepében az nem pótolja a mondatot, hanem egyenértékű vele, maga is mondat (legfőljebb tagolatlan-szerkesztetlen "ősmondat"). Pais után tehát Klemmnek fentebb idézett megállapítását akkor így fogalmazhattuk volna át: kezdetben vala a mondat; először nyilván a tagolatlan, majd abból kifejlődve a tagolt. (Az itt mondattokra l. Zalai Tükör, 1975/II. szám 125-30.)

S most ismét tovább kell lépnünk — akár Klemmnek folytatólag fent idézett magyarázatát elemezve —, s megvizsgálunk: a "valaminek valakivel való közlése" valóban mondattal történik-e; azaz: ami a kommunikációnak természetes egysége, s így ami "kezdetben vala", az mondat-e valóban, vagy pedig az a nála magasabb egység, amelyet a kutatás ma szövegnek tekint.

I. A nyelvtudomány — ezt Balázs János is, Károly Sándor is érzékeltette előttem — évezredek óta újratekintésekben halad előre; s a számunkra még mindig legaktuálisabb, a prágai iskola fellépésétől datálható (majd az amerikai különkezddéssel eléggé összeolvadó) újratekintés csak mostanában jutott el a mondaton át a szövegig. Másfél évtizede sincs még, hogy egymástól függetlenül, ki-ki a maga előzményei felől indulva, világszerte erősebben tapogatózni kezdünk a mondat fölötti régiók irányába.

Magam, az önálló mondatoknak — kötőszós és kötőszó nélküli — összekapcsoltságát észelve, nem kis óvatossággal javasoltam: "... nézzünk körül még jobban: vajon önálló mondataink egymástól független gondolatdaraboknak nyelvi burokkba öntött kifejezői-e, vagy maguk is részei egy még nagyobb egységnek?" (Nyr. LXXXIX, 294 — 1965.) Merész ötletnek tűnt ez akkoriban, amikor a legtöbb irányzat és iskola annak örült még, hogy a mondatig eljutott, azt tartván a legmagasabb rendű szerkesztménynek a nyelv szintjén; s ha terminológiájukba beszivárgott is az "utterance" (azaz "Äusserung", azaz "megnyilatkozás") kifejezés, az nem a "beszédmű"-vel azonosult felfelé, hanem a "mondat"-nak volt szinonimája. Csak egyetlen ilyen "visszaazonosító" megjegyzést idézve hirtelen: "Egy adott nyelvközösségben — olvashattuk akkoriban — naponta sok nyelvi megnyilatkozás — az egyszerűség kedvéért a továbbiakban mondjuk azt, hogy — sok mondat hangzik el." (Antal László, A formális nyelvi elemzés 208.)

Nem volt tehát hálás feladat akkoriban megpróbálni — s ráadásul "hazai anyagokból" — annak kijelölését: mi az alapegység a nyelvhasználat, a beszéd szintjén. Ezt akkor így próbáltam megközelíteni: "Ott a legmagasabb s az egyetlen önállóan létező egység: a beszédmű. Beszédmű minden kerek és lezárt közlemény, akár két kötetnyire terjed, akár esetleg egyetlen szóból áll. A való életben beszédművekben beszélünk, beszédművek alkotásával végezzük el a gondolatközlés munkáját." E megállapítást példák követték: egyetlen szóból álló teljes beszédművek, s — másrészt — többszörösen összetett, mégis érezhetően csak kiragadott, egy nagyobb beszédmű részét jelentő mondat. Majd a következtetés "Lám: a beszédmű nem szerkezeti fogalom — lehet nagyon rövid vagy nagyon hosszú —, hanem gondolatközlési fogalom: egy kerek, lezárt, teljes közlési egység neve. Annak a neve, amikben valójában beszélünk, ha hosszán, ha röviden." (A nyelvről — felnőtteknek 134—5; — 1966.; hasonlóan később: Mondatszerkezeti sajtóságok . . . 41.)

Akár "megnyilatkozás", akár "beszédmű" néven, valójában már ezekben a korai tapogatózásokban is a "szöveg" fogalma sejlik fel. Minthogy ezt a "megnyilatkozás = mondat" azonosítással kellett szembeállítani, a szövegnek akkor valahogy a megszerkesztettsége toldott előtérbe az idézett helyeken, de másutt is. A mondatot láncszemhez hasonlítván például így: "a tipikus beszédmű, a több (vagy akár egy) mondatból álló megnyilatkozás is láncszerű, hiszen kapcsolatot tart vagy teremt a beszélő és a hallgató között". (Az általános nyelvészet alapjai 78; — 1969.). — Ám mindenütt ott áll azért a szerkesztettség mellett az elemi kifejeződés lehetősége; s

néhány olyan mozzanat még, amelyre a meghatározás megalkotásakor érdemes lesz figyelmet fordítanunk.

2. Az eddigiekből is kitűnt már: a szöveg nem a nyelv, hanem a b e s z é d szintjére tartozik; — már ha úgy tekintjük az elsőt, mint az eszközállomány rendszerét, a másodikat pedig, mint a kommunikációnak — a nyelvet eszközként felhasználó — valóságát. Van persze ellenvélemény is, amely szerint: " ... a szöveg nem a beszéd mindig egyedi, individuális és dinamikus egysége, hanem a konkrét megnyilatkozásokban megvalósuló általános érvényű funkcionális és szerkezeti törvények eredményeként a kommunikáció eszközének, a nyelvnek egysége" (Temesi Mihály, Az általános nyelvészet főbb kérdései 96; — 1977.). Ez azonban legföljebb olyan értékű kísérlet, mint "a" mondatnak a nyelvhez, a konkrét mondatoknak viszont a beszédhez sorolása; csak még annál is nehezebb mit kezdeni vele.

A beszéd szintjén ugyanis a s z ö v e g a természetes megjelenési egység. Mindig adott beszédhelyzetben születik és tölti be a feladatát. Így nagyságában és jellemzőiben a szöveg a beszéd és a mondat között áll. Az elsőnek — a beszédnek — adott helyzetben megjelenő egységnyi formája; az utóbbinak — a mondatnak — egy teljes közleményt kitevő kerek többszöröse (a szorzószám persze lehet I is).

"A beszéd és a nyelv" című áttekintésemben a beszédnek — elsősorban mint tevékenységnek — ezt a meghatározást adtam: "A beszéd az egyénnek társadalmi érvényű eszközökkel és formában való hangos reagálása külső vagy belső ingerekre; szerepe — sőt általában célja is — valami belső tartalom kifejezése s ezáltal a társadalom más tagjainak tájékoztatása és gondolati vagy cselekvésbeli magatartásuk befolyásolása" (II). — A mondat pedig ezt a meghatározást kapta: "A mondat a beszédnek elemi, láncszemnyi egysége. Mondat minden olyan nyelvi eszközökből álló megnyilatkozás vagy megnyilatkozásrész, amely a beszéd folyamatot, illetőleg a beszélő és hallgató közötti kommunikatív kapcsolatot egy kerek kifejező, tájékoztató és/vagy felhívó mozzanattal építi tovább" (uo. 61).

Mindkét meghatározás funkcionális: a "mirevalóságot" helyezi előtérbe, a kommunikációban betöltött szerepet, értéket. Az egyetlen formai kikötés mindkettőnél: hogy a beszéd társadalmi érvényű eszközökkel és formában történjék, illetőleg a mondat nyelvi eszközökből álljon. A beszéd dinamikus, parttalan működés, a kommunikációnak mintegy a folyamata; s benne a szöveg, a beszédmű a "makroegység", a mondat pedig a "mikroegység" (így: NytudÉrt. 83. sz. 115; — elhangzott: 1972.); a maga nagyságrendjében tehát mindkettő "mű", — de persze a működés sodrában s annak termékeként.

Hogyan illik hát a szövegnek, a beszédműnek a m e g h a t á r o z á s a a fenti kettő közé? Mai ismereteink alapján efféle gondolhatunk: "A szöveg nyelvi formába öntött objektivációja az egyéni pszichikai tartalom egy részletének, olyan terjedelemben és megformáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy adott helyzetben, a kifejezés és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és lezártág érzetét is felkeltse".

Ezek szerint a szöveget sem "milyenségével", hanem "mirevalóságával" jellemezhetjük elsősorban. Formai kikötésünk vele szemben is mindössze annyi, hogy nyelvi eszközökből álljon, s így valóban lehet akár egyetlen indulatszónyi; de ha nagyobb ennél, akkor nyelvi-nyelvhasználati szabályok szerint kell megszerkesztődni. A többi jellemzője már funkcionális: hogy eleget tegyen a hármas kommunikatív funkció ellátásának, mégpedig adott helyzetben a teljesség érzetét is keltve. Ez az utóbbi feltétel a funkcionalitásnak mindkét arcát mutatja. Az egyik a számunkra ismerősebb fogalmi jegy, a "betöltött szerep". A másik feltétel, a kevésbé előtérben álló, bár nem kevésbé fontos: a függvényszerű beágyazottság. A szövegnek ugyanis "adott helyzetben" kell teljesítenie mind a kommunikatív funkciók ellátását, mind a teljesség és lezártág érzésének felkeltését. Ettől függ a "szövegsége"; sőt — ami nem kevésbé fontos — az explicitásának foka, s általában: a megformáltsága is.

Pais Dezsőre emlékezve, s a mondatról adott meghatározását vita közben továbbfejlesztve, a már említett zalaegerszegi tudományos ülészakon — habár egy nagyságrenddel lejjebb — a mondatról is hasonlókat kellett elmondanom. (Zalai Tükör 1975/II. sz. 125—30.) S mindjárt azt is: a szerkesztettség a mai, emberi mondatnak tehát nem definitív, nem meghatározó erejű sajátága; ám attól még lehet domináns, azaz túlnyomó többségére jellemző jegye. Nem árt tehát megnéznünk a szövegre vonatkoztatva sem ugyanezt: függősége, azaz beszerkesztettsége mellett konstrukcióját, azaz megszerkesztettségét is.

3. A szöveg kommunikatív hatékonyságának első és nélkülözhetetlen feltétele: alkotójának és megfajtójának (adónak és vevőnek) közös nyelvűsége. Aki nem ismeri a felhasznált kódot, annak számára a szöveg nem tartalmaz üzenetet. De még aki csak árnyalataiban használja rosszul az

eszközöket vagy a szabályokat, annak szövege is lehet téves hatású vagy hatástalan. — Így minden szöveg — mint kommunikációs aktus megvalósítója — mindenekelőtt a k ö z ö s n y e l v ű s é g függvényében áll.

Ezen belül azonban van egy további függés is. Hiába vagyunk közös nyelvűek, a *jövestés*, a *főte*, a *tűrés kötelezettség* meg az *elbirtoklás* mégsem föltétlenül közös elem mindannyiunk számára. Jogi tárgyú fogalmazványt olvasva is gyakran hiányzik a megfelelő előismeretünk; más tudományterületről vagy szakmáról szóló szerzőkkel sem mindig találunk kapcsolatot. (A tegnapi előadók közül egy-két ifjú kolléga még szövegtani tárgyú megnyilatkozásával is bizonyította ezt.) Szövegünk ugyanis — a közös nyelvűségben belül a k ö z ö s e l ő i s m e r e t e k függvényében is áll.

S még ez alatt is van egy réteg. A családtagok vagy az együtt lakók vagy az egyazon helyen dolgozók — gyakran észleljük — félmondatokból, töredékekből, szavakból is megértik egymást. "Hoztál?" — kérdik a hazaérkezőt. "A fiókba tettem" — feleli. Fél nappal előbb megszakadt beszélgetést folytatnak; és szövegük funkcionálisan mégis teljes — a k ö z ö s e l ő z m é n y e k függvényében.

Azt mondtuk a meghatározásban: szövegünk mindig olyan terjedelmű és megformáltságú, amilyen adott helyzetben ellátja a hármas kommunikatív feladatot, s felkelti a teljesség és lezártság érzését. Ez azt jelenti: szövegünk megformáltsága (megszerkesztettsége) a közös nyelvűség, a közös előismeretek, a közös előzmények és természetesen a pillanatnyi b e s z é d h e l y z e t (mindezt együttvéve: a beszerkesztettség) függvényében áll.

Nézzünk egy röpke példát!

Sajtótájékoztatót tart a városi kereskedelmi osztály vezetője. Sok egyéb között elmondja ezt is: *A holnap megnyíló új csarnokban a húsrészleg — kisebb és könnyen elhárítható tetőszerkezeti problémák miatt — egyelőre nem kezdi meg az árusítást.* — Egyetlen egyszerű mondat. A helybeli újságíróknak ez bőven elég. A többit a "közös előzmények" pótolják. Mindegyikük tudja: mióta épül a csarnok; s hallottak arról is: milyen hibát találtak a műszaki átvételkor.

De már a helyi olvasó számára is részletezni kell ezt egy kissé. Mondjuk, ennyire: *Holnap megnyílik az új csarnok; de a húsrészleg még nem kezdi meg az árusítást, mert az épületnek azon a részén egy — szerencsére kisebb és hamar megoldható — tetőszerkezeti hibára bukkantak a műszaki átvétel során.* Itt az eredetinek néhány emlékeztető részletén (*holnap megnyíló; tetőszerkezeti problémák miatt*) tájékoztatásként kellett kifejtteni (*holnap megnyílik; tetőszerkezeti hibára bukkantak.*); s tanácsos volt az egészet tagoltabbá tenni: három tagmondatos összetett mondatá.

Ismét más a fővárosban megjelenő központi lap olvasójának helyzete. Ő most kapja az első tájékoztatást az egész csarnokügyről. Számára még az előbbinél is részletezőbb kifejtés kell. Talán efféle: *Egy majdnem kétéves építési időszak sikeres lezárásaként, Bérchalmon holnap megkezdődhet az árusítás az új csarnokban, amely a megnövekedett városkának már régóta égetően hiányzott. — A húsrészleg megnyitását azonban el kellett napolni, azt az ellenőrzés egyelőre árusításra alkalmatlannak találta. A műszaki átvétel során ugyanis azt állapították meg, hogy ott a tetőszerkezet statikailag nem tökéletes. Szerencsére a probléma nem nagy, s így előreláthatólag a megoldás sem fog túlságosan hosszú időt igénybe venni.*

Azt, ami legelőször szembetűnik ebben a sorozatban, egy rádiószövegeket — mondhatóságuk és érthetőségük, azaz kommunikatív hatékonyságuk szemszögéből — vizsgáló tanulmányban röviden így jeleztem korábban: "Igaz, grammatikailag nézve a mondatcsoportok szavakból, a mondatok mondatcsoportokból, a szövegek mondatokból épülnek össze. Ám ha a benne foglalt g o n d o l a t, s annak átvitele — vagyis az információs folyamat — felől közelítünk, a helyzet megfordul: a szöveg mint gondolategész mondatokra, a mondat mondatcsoportokra, a mondatcsoport szavakra t a g o l ó d i k, bomlik." (MRT. TK. Szakkönyvtára 21. sz. 77; — az előadás 1970-ben hangzott el.)

A szöveg beszerkesztettsége tehát nagyban hat megszerkesztettségére; legalábbis ami az explicitását illeti. Mert a megszerkesztettség más vonásai már inkább a közölt tartalom természetére jellemzőek. Érdekes röptében megnéznünk: hogyan kapcsolódnak egymáshoz az információs elemek a fenti három változatban.

Az első — az egyszerű mondatos — formában tartalmi ellentétet találunk a *holnap megnyíló* és a *nem kezdi meg* részletek között. A közbevetésen belül magyarázatot ad a *tetőszerkezeti problémák miatt*, s vele ellentétes megengedést a *kisebbségi és könnyen elhárítható*. Az egyes mozzanatok szemantikai eszközökkel fejeződnek ki; de nem véletlen, hogy a két pozitívum jelzői alárendelésben (tehát mondat szintjén) áll, a fő negatívum állítmányként (a mondat legmagasabb szintjén), a másik negatívum mondat szintű határozóként.

A második — az összetett mondatos — formában az első tagmondatot a második ellentétes kapcsolással követi (*de*). Ennek alárendeltje, a harmadik tagmondat, okhatározói (*mert*). A megengedő ellentétes rész nem kapott önálló tagmondatot, de jól elkülönülő közbevetésbe sűrült bele. A fő kapcsolat az ellentét, az alá rendelődik a megokolás — mindkettő már grammatikailag —; a megengedés marad szemantikus kifejeződésű.

A harmadik — a több mondatos — formában mind a négy tartalmi mozzanatot önálló mondategész jeleníti meg (s véletlenül mindegyik két-két tagmondatból áll). Az "önálló mondatok" között logikai kapcsolódás, mellérendelő viszony van. Az első után ellentétes kapcsolást találunk, ez tömbszerűen átfogja a hátralevő három mondatot, azaz fő kapcsolat. A második mondatához a harmadik szorosán, magyarázó viszonyban kapcsolódik. Együttesüket a negyedik mondat ellentétes kapcsolással követi. — A fő kapcsolásnak *azonban* kötőszava ki is van téve a második mondatban; a legbelső tömb tagjait összefűző *ugyanis* ott áll a harmadik mondatban; s kitehető volna a negyedikben is az altömb tagjait kapcsoló *azonban*.

A három megfogalmazási formának tehát alapvetően azonos a gondolati alapszerkezete. Ennek kifejeződési szintje mutat eltéréseket, a beágyazottság fokától szabályozott explicitás szintjének megfelelően.

4. A szöveg fölötti függvényekhez azonban csatlakoznak továbbiak, mégpedig szövegen belüliek is. A szöveg explicitása — mint láttuk — magával hozza belső tagoltságának-szerkesztettségének a növekedését, ami a beleszerkesztett elemek-részletek számára *k o n t e x t u s t* teremt. Így csatlakozik a közös nyelvűség, a közös előismeretek, a közös előzmények, majd a beszédhelyzet (a szituáció) mellé a kontextus, mint a szöveg fölötti függvényekhez a szövegen belüli. E két szféra között sajátos helyet foglal el a párbeszédre jellemző, valójában szövegek közötti összefüggés, az *i n t e r t e x t u s*. Hatása a szöveg megformáltságára szembeűnő. Abban is, hogy apróra szabdalja a dialógusban résztvevő partnerek szövegeit — hiszen a szöveg mint kommunikációs egység egy-egy párbeszédbeli megszólalásban nem folytatódik, hanem újakezdődik. De érezhető az intertextus hatása abban is, hogy ez a szövegalkotásnak az a formája, amelyikben az "adott helyzetben" való "elegendőőség" akár a tiszta entrópiáig redukálódhat.

A nagyobb terjedelmű, mondatok láncolatára bomló, folyamatos szöveg az előbbi típussal ellentétben — maga kénytelen biztosítani belső kohézióját, mégpedig informatív tekintetben gyakran redundáns, de kommunikatív szempontból nélkülözhetetlen részletekkel-elemekkel. Az ilyen szöveg általában kifejtő, részletező; tartalmát tekintve pedig gondolati. Mondatai kijelentőek; illetőleg e szövegfajtának *k i j e l e n t ő* az alaptermészete, s ilyen nagyobb terjedelmű, folyamatos szövegbe csak az információ foglalható.

Más az érzelmi kitörést tartalmazó *f e l k i á l t á s*, a vágyat a megvalósíttatás szándéka nélkül kifejező *ó h a j*, de még a partnert szóbeli reagálásra készíteni kívánó *k é r d é s* meg a cselekvésre serkentő *f e l s z ó l í t á s* is. Ezek — ugyancsak alaptermészetüknél fogva — rövidek, általában mondatnyi terjedelműek. Ezért nevezi nyelvtani hagyományunk felkiáltó és óhajtó és kérdő és felszólító *m o n d a t n a k* azt, ami valójában felkiáltó és óhajtó és kérdő és felszólító *b e s z é d m ű*; azaz funkcionális értékében önálló és teljes szöveg. — Nem véletlen, hogy ezek az úgynevezett "mondatfajták" — valójában: szövegfajták — saját eredeti értékükben (pl. nem szónoki felkiáltás, nem költői kérdés, nem közvetett felszólítás stb. szerepében) általában önmagukban fordulnak elő, nem szövegrészként. Érthető ez: a felkiáltás és az óhaj partnert sem igénylő megnyilatkozásformák; a kérdés és a felszólítás viszont reagálásra készítő, legfőljebb dialógusba — s így intertextusba — épülő alakulatok. Érezhető ez megszerkesztettségükön is: az a kontextusra támaszkodhat legkevésbé.

A folyamatos, a "kijelentő" típusú szöveget, s benne alkotó elemét, a mondatot, így jellemeztem korábban: "Milyen is a jó szöveg? Egységes egész, de részegységekből — mondatokból — áll. (Hagyjuk ki most egyszerűsítésül a közbeeső részegységeket: a fejezetet, a bekezdést...) Ám a mondatoknak a szöveg nem pusztá összege, hanem megszerkesztett együttese. A részegységek — a mondatok — önmagukban is mind önállóak és zártak, belsőleg maguk is megszerkesztettek. De ami elég ahhoz, hogy a mondat mondat legyen, az még nem teszi a szöveget szöveggé. A mondatot nemcsak megszerkesztettsége jellemzi, hanem beszerkesztettsége is. Ettől lesz a szöveg szöveg. A beszerkesztettséget az önálló mondatok egymáshoz kapcsolódása biztosítja. Ez a dolog szerkezeti oldala." (Szónokok, előadók kézikönyve 129.)

Mondat és szöveg egymásra utaltságát vizsgálva, így folytattam: "Ami a mondat szerepét illeti, az kettős. Egyrészt minden mondat hozzáad valamennyit a szöveg tartalmához: nagyjából egy mondatnyi tartalomrészt. Másrészt a szövegnek egységét, egész voltát biztosítja azzal, hogy kapcsolódik az előzményekhez és átvezet a továbbiakba. A kétféle szerep ellentmondásban áll: a

mondhatnak azok az elemei, amelyek a kapcsolódást — s ezzel a szöveg egységét — biztosítják, általában ismétlések, utalások vissza vagy előre, s így a mondatban foglalt tartalomrészt nem gyarapítják. De ezek nélkül a — szövegünk tartalma szempontjából "fölösleges" — részek nélkül a szöveg nem volna szöveg, nem volna egész. És fordítva: egész volna a szöveg, ha a mondat tartalmát nem is adna, csak kapcsoló elemeket; de nagyon keveset mondana. S végül: a mondatok megszerkesztettsége, lezártága is érdeke a szövegnek; enélkül ...megszakad a hallgatóval való kapcsolat folyamatossága." (Uo.)

5. Elég korán kiderült így: a beszédmű, a szöveg vizsgálatának fontos része "a k o n t e x t o l ó g i a" (összefüggéstan). Nélküle nem vizsgálhatók a mondatban a mondaton kívüli, a szövegösszefüggésből és csak abból megérthető sajátosságok. Például a hangsúlyelhelyezés, a szórend; a névmások, a névelők és egyéb kifelé utaló elemek használata; a mondat nyelvi hiányossága stb." (Az általános nyelvészet alapjai 219; — 1969.). — Korántsem bizonyos tehát, hogy "a szöveggrammatika valószínűleg szemantikai beágyazottságú grammatika" (így Kelemen János a Jeltudományi dokumentumok I. számában, 70) ; — minthogy igen sok a konstrukcionális vizsgáltnivaló a szövegben, s kevés a bizonyíték arra, "hogya a szintaxis és a szemantika viszonya megfordul a szöveg szintjén" (így Temesi, Az általános nyelvészet főbb kérdései 100; — 1977., Pécs).

Nem részletezem itt most a "parolisztika", azaz a beszédtanulmányozás — s benne a szövegtan — részfeladatait. "Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata" című könyvemben röviden, de talán elég sokoldalúan számba vettem őket (380—3 és 386—91). Azóta néhány területen magam is továbbmentem néhány lépéssel mind a szövegszerkezeti, mind a szövegakusztikai vizsgálatokban; s munkatársaim is több részfeladatot oldottak meg, ki az elmélet, ki az alkalmazás oldalán inkább. (Említett könyvemre felhívom Kelemen József kollégám figyelmét: az ő itt említett vizsgálati szempontjai eléggé hasonlítanak az enyémekekhez; persze én az évtized lelegején nem hivatkozhattam még az ő mostani eredményeire.)

Nos: a szöveg valójában több oldalról is megközelíthető; de a konstrukcionális komponens nem mellőzhető egyik fajta szövegtanból sem. A szöveg ugyanis alapvető természete szerint nem mű, hanem működés, s így nem entitás, hanem funkcionáló folyamat. Egyre inkább így látja ezt még a jelentés oldaláról közelítő szövegvizsgálat is. Csak egyik — kiemelkedően önálló gondolkodású — fiatal képviselőjét idézhetem most: Csúri Károlyt. "Ismét más »jelentés«-fogalmat használ — írja — a legújabb nyelvészeti szemantika egyik ága, amikor a »jelentés« problematikáját nem szűkíti le absztrakt szemantikai jegyek vagy predikátum-konfigurációk vizsgálatára, hanem a nyelvi kommunikáció tényeként próbálja magyarázni. A meghatározott »tényállásokra« vonatkozó kölcsönös »közléseket« nem arra a feltevésre vezeti vissza, hogy a »beszélő« bizonyos »nyelvi kifejezéseket« rögzített hozzárendelési sémákon keresztül egyszer és mindenkorra meghatározott »tényállásokhoz« rendel, hanem igyekszik megmutatni, hogy a »nyelvi kifejezés — tényállás« lehetséges párokból a »beszélő« milyen (konvencionális szabályszerűségeken alapuló) dinamikus műveletek segítségével alkot minden egyes nyelvi kommunikációs helyzetre ú j o n n a n érvényes kapcsolatokat egy meghatározott »nyelvi kifejezés« és egy meghatározott »tényállás« között." (A Jeltudományi dokumentumok I. számában 139.)

A szövegnek tehát alaptermészetéhez tartozik az aktualitás és aktualizáltság, az ad hoc, a hic et nunc jelleg, a dinamizmus. Kész szövegvázzakkal számolni, amelyekbe csak beillesztjük a mondatokat, vagy akár csak kész mondatsémákkal számolni, amelyeket csak kitöltünk szavakkal, nagyjából olyan — mondtam egyszer —, mintha azt hirdetnénk: a sima tenger is tele van hullámokkal, csak fel kell tölteni őket vízzel . . .

Ám amikor azt hangoztatom: a szöveg a kommunikációnak termékszerű tényezője és tényezőszzerű terméke, amely születésekor el is hal, s így nem mű, hanem működés, és belső kohézióját nem valamiféle struktúra jellemzi, hanem csak konstrukció, — akkor persze úgy értem a szöveget, amint azt korábbi meghatározásom jelzi: a legtágabb és legáltalánosabb értelemben. Hadd ismétlem meg ezt a definíciót, hogy friss legyen a továbbiakhoz. Tehát: "A szöveg nyelvi formába öntött objektivációja az egyéni pszichikai tartalom egy részletének, olyan terjedelemben és megformáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy adott helyzetben, a kifejezés és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és lezártág érzetét is felkeltse."

Nem tagadom persze: van a szövegnek ennél gondosabban kialakított fajtája is. Olyan, amelyet rögzítés céljából munkáltak ki. Meg annál magasabb és igényesebb válfaja is; egészen a műalkotásig menően. De a művészi szöveg már több, mint a nyelvi kommunikáció terméke és tényezője; s így aki azt elemzi nem szöveget elemez egyszerűen.

Ismét Csúri Károlyt idézem: "Ha pedig elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a nyelvi kommunikáció alapegysége a s z ö v e g, akkor az irodalmi kommunikáció »közleményének«, az »irodalmi szövegnek« »sajátos« jellegét csak olyan módon érthetjük meg, ha megbízható ismeretekkel rendelkezünk a »szövegek« általános tulajdonságairól." (I. h. 140.) — Igen fontos tétel ez; én azt ragadnám most ki belőle, hogy minden szöveg szöveg, az irodalmi szöveg is; annak vizsgálatához is az általános szövegisme a kiindulás; — de az irodalmi szöveg nem pusztán és egyszerűen szöveg, tehát vizsgálatához az általános szövegisme csak kiindulás.

6. Nem kevésbé figyelemre méltó azonban a folytatás, s ami belőle következik. Egy irodalomelméleti koncepció jelzése után ezt olvassuk még Csúrinál: a fenti irodalomelmélet-típus a »közlemény«, vagyis »irodalmi szövegek« vonatkozásában feltételezi, hogy ezek általában élnek az »ekvivalencia«, az »oppozíció«, az »ambiguitás« stb. elvének vagy ezek kombinációinak a »normál szövegszervezésen« . . . túlmutató r e n d s z e r e s használatával, ami a szövegek kiegészítő, m á s o d l a g o s elrendezését, strukturálását eredményezi." (I. h. 141.) — Tehát fontos számolni azzal, hogy "a szöveg csak meghatározott módon olvasható mint »irodalmi szöveg«" (uo.), mert szövegségénél nem kevésbé jellemző irodalmisága.

E szétrétegzést még meg is toldanám, egymáshoz képest fokozatosan csökkenő nagyságrendű, de sorozatosan egymásban foglalt halmazokat alakítva, a következők szerint:

S z ö v e g (mint teljes halmaz). Szöveg minden adott megnyilatkozás, amely megfelel a korábban adott meghatározásnak. A szövegnek ez a fogalma funkcionális megközelítésű; konstrukcionális jegyekkel való jellemezhetősége domináns, de nem definitív sajátága.

S z ö v e g m ű (az előbbinek részhalmazaként). Szövegmű a szövegnek szabályosan és igényesen formált (általában tartalmilag-szerkezetileg-formailag előre átgondolt, kicsiszolt, sokszor előre rögzített) válfaja. (Szövegmű pl. egy hír, cikk, közlemény, rendelet, de akár egy igényesebb levél is.) A szövegműre a funkcionális jegyek mellett jellemzőek már a konstrukcionálisak is; sőt a létrejövő és rögzült "mű", mint entitás, valójában már strukturált (is).

I r o d a l m i s z ö v e g m ű (az előbbinek részhalmazaként). Irodalmi szövegmű a szövegműnek művészi igénnyel megalkotott és a szöveg mögötti közlés lehetségszféráját is felhasználó válfaja. (Itt szépirodalmi prózai művekre gondolhatunk elsősorban, bár e kategóriába esik a "hagyományos" költészet egy része is.) E rétegben van különös fontossága annak a megkülönböztetésnek, amelyet Austin nyomán a lokúció szintje és az illokúciós érték között tenni szoktunk.

K ö l t ő i s z ö v e g m ű (az előzőnek részhalmazaként). Költői szövegmű az irodalmi szövegműnek formájában rendkívüli (rendkívül szabályos vagy akár rendkívül szabálytalan) módon, tartalmában pedig az átlagos irodalminál is több dimenziós megoldásformákkal, illetőleg ezeknek dominanciájával megalkotott válfaja. (A modern költészet tetemes része ide illik, s egy és más a legújabb prózából is.)

Az utóbbi két szférában ér — érhet — össze az irodalmi és a nyelvészeti indulású szövegelemzés. S ideje, hogy összeérjen (mindkét *érni* igénk értelmében): az irodalomtudománynak is érdeke megismerni a szöveg alaptermészetét, s a nyelvtudománynak is a magasabb válfajokét.

7. És térjünk most vissza a kiindulópontoz: mi is az, ami "kezdetben vala"? Közhely ma már az emberi nyelviséget az állati hangadással, illetőleg az ezt is magában foglaló komplex reagálásformával hozni származási kapcsolatba. — De milyen nagyságrendű a testét kifeszítve szárnyait verdeső kakas kukorékolása vagy az ugrádozó-farkcsóváló kutya vakkantása? Funkcionálisan nyilván: egy teljes közlemény. Az emberré fejlődésben ez feltehetően úgy folytatódott, hogy "kezdetben a beszédnek a komplex magatartásforma többi elemétől megszabadult hangos m e g n y i l a t k o z á s egyszerre volt maximális és minimális egysége. De már a szómondat korában megeshetett, hogy két ilyen egység összekapcsolódott, s mindkettő megőrizte funkcionális önállóságát. (Ilyesfélékre gondoljunk: "Hé! Hess!" vagy: "Jaj! Reccs!") — A megnyilatkozás tehát tagolódik: maximális egysége b e s z é d m ű lesz, minimális egysége pedig m o n d a t." (Az általános nyelvészet alapjai 110; — 1969.)

Azaz: kezdetben vala a s z ö v e g. És a szöveg egyetlen mondat vala, e mondat egyetlen elem, s ez az elem egyetlen hangcsomó. De funkcionálisan teljes és lezárt vala, azaz szöveg; és adott helyzetben elegendő. — A szöveg tehát nem azért egység ma, mert megszerkesztett, hanem azért megszerkesztett, mert eleve és természeténél fogva egység.

Ennek jegyében, s a sokrétű tagoltság vizsgálatának sokoldalúságával közelítjük ma a szöveget jó néhányan; — nem feledve, hogy legegyszerűbb és legmagasabb formája egyaránt —

bár nem egyformán — az emberek egymásra hatását szolgálja. És ezért fontos a szövegtannak hatékony oktatása, a szöveg természetének minél jobb megismertetése is. A költői és az irodalmi szövegműveké azért, hogy azokat az átlagember is megtanulja érteni és élvezni; az átlagos szövegműveké és szövegeké meg azért, mert az egyén ezen alkotásával vesz részt a társadalmi kommunikációban; — s korántsem mindegy, hogy milyen módon, fokon és hatással.